

BAZSÁNYI SÁNDOR

Mészöly, Újvidék, Szeged

MÉSZÖLY MIKLÓS *MEGBOCSÁTÁSA* 1986-BAN ÉS 1999-BEN

Bátran tekinthetjük a Mészöly-értés egyszerre valóságos és szimbolikus helyeinek az egymástól nem túlságosan távoli Újvidéket és Szegedet. Noha művészetkritikai gyakorlatában, észjárásában és hangfekvésében azért eléggé távol áll egymástól a Kádár-korszakkal párhuzamos jugoszláviai multikulturális közegben működő *Híd és Új Symposion* részben közös ízlésköre, valamint a rendszerváltozás utáni időkben a József Attila Tudományegyetem bölcsészkarához kötődő *deKON-csoport*. Míg az előbbi a hetvenes–nyolcvanas években vált a Magyarországon kevésbé vagy egyáltalán nem *támogatott*, hanem inkább *túrt* vagy *tiltott* irodalom egyik fontos megmutatkozási terepévé (lásd Mészöly vagy Petri György jelenlétét a két folyóiratban), addig az utóbbi a kilencvenes évek tudományos-módszertani irodalomértésének lett az egyik meghatározó műhelye (a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem bölcsészkarán Kulcsár Szabó Ernő köré szerveződő irodalmi hermeneutikai iskola mellett). A kétféle irodalomfelfogás vagy irodalmiság időbeli, szemléleti és stiláris különbségei látványosan megmutatkoznak a *Megbocsátást* tárgyaló elemzésgyűjteményekben: a *Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete* által 1986-ban kiadott *Tanulmányokban* és az 1999-es *DEKONFERENCIA* anyagát tartalmazó, 2001-ben megjelent *deKON-KÖNYV*ben. A kérdés pedig így szól: mit látnak – és egyúttal mit *nem* látnak – a nagyon különböző időszakokban nagyon különböző előfeltevésekkel és olvasásmódokkal rendelkező szerzők a *Megbocsátásból*, egyáltalán a Mészöly-prózából, annak kései szakaszából?

Az Újvidéki Egyetem magyar tanszékén dolgozó Penavin Olga, Thomka Beáta és Utasi Csaba szerkesztésében kiadott tanulmánykötet valamiképpen megtestesíti a Balassa Péter által vallott „gyülekezeti autonómia programját”, amennyiben az 1983-as kisregénnyel együtt óhatatlanul kanonikus érvényre emeli a Mészöly-műben és -életműben összpontosuló „új próza” folyamatának egészét is – megelőlegezve egyúttal az Ottlik–Mészöly-hagyományba 1986-ban kapcsolódó Esterházy- és Nádas-műveket (a *Bevezetés a szépirodalomba* című szöveggyűjteményt és az *Emlékiratok könyvét*) elemző, 1988-ban megjelent *Diptychont*. (Szerzőként szerepeltek egyébként mindkét tanulmánykötetben: az 1988-as gyűjteményt szerkesztő Balassa, a majdani filozófiatörténész Boros Gábor, valamint Fogarassy Miklós és Thomka Beáta.) A másfél évtizeddel későbbi szegedi kiadványban viszont a *Megbocsátás* immár szabad prédájává lesz a kilencvenes évek irodalomelméleti alapozottságú értelmezői lázának, amely megmutatkozik a tanácskozás elsősorban hermeneutikai, fenomenológiai, recepcióesztétikai, dekonstrukciós, képelméleti vagy kultúratudományi ihletettséggel, az akkoriban kurrensnek tekintett nemzetközi tudományos nyelvjátékokat alkalmazó szövegeiben. És ha általánosabb módszertani viselkedésformákkal szeretnénk rokonítani a két elemzéskötetet, akkor az 1986-os *Tanulmányokról* leginkább a jelenlét metafizikája *helyett* a „jóindulat hermeneutikáját” valló Hans-Georg Gadamer vagy Paul Ricœur szellemisége juthatna eszünkbe (annál is

inkább, mivel a tíz Mészöly-tanulmány előtt olvashatjuk Angyalosi Gergely fordításában a francia irodalomtudós *Idő és elbeszélés* című könyvének egyik alfejezetét), a 2001-es *deKON-KÖNYV*höz pedig, az értelmezői jóindulat jegyében, a hiány ellenmetafizikája *helyett* a „jó olvasás” etikáját hangoztató J. Hillis Miller ajánlatát rendelhetnénk (akinek a neve egyébként felbukkan az amerikai dekonstrukciós iskola kérdezésmódjához közel álló *deKON-csoport* tanácskozására meghívott Mészöly-kutató, Szolláth Dávid szövegében). És nyilván különböző szövegtulajdonságok, jelentésrétegek és esztétikai értékek válnak hangsúlyossá vagy egyáltalán érzékelhetővé a *Megbocsátásból* az egyik és a másik értelmezői kör számára, azok korszakos és módszerbeli különbségei nyomán. Nézzük először az 1986-os tanulmánykötetet, amelynek kapcsán nem tudunk nem gondolni Mészöly vajdasági, azon belül újvidéki kötődésére. Hiszen például prózájának egyik legelső értelmezője, Bori Imre is meghatározó tagja volt az 1959-ben Sinkó Ervin által alapított újvidéki magyar tanszéknek, amelyhez szorosan kötődtek a Szabadkáról 1947-ben Újvidékre költöző *Híd* és az 1965-ben elindított *Új Symposium* munkatársai.

Ahogy maga Mészöly írja Tüskés Tibornak még 1966-ban: „Én lelkesen hiszem, hogy amit a magyar szellemi, irodalmi életben Erdély képviselt – mint góc – a két világháború között, az most csúszik át Délvidékre, a *szerep*. Valami »kihelyezett« bázist érzek és látok bennük.” A levél címzettjének összefoglalásában: „Volt idő – több évtized, főként a hatvanas, a hetvenes évek és a nyolcvanas évek eleje –, amikor a huszadik századi magyar széppróza egyik legkiválóbb megújítója [Mészöly] a legmegértőbb és legérzékenyebb olvasóit és elemzőit a délvidéki magyar szellemi életben találta meg.” (A magyarországi szépirodalmi fejleményekre összpontosított értelmezői figyelem tükröződik vissza a pécsi *Jelenkor* folyóirat *Jugoszláviai szemle* című kritikai sorozatában, amelyet Bori Imre jegyzett 1980 és 1985 között.) A Mészöly-értés szempontjából gyümölcsöző befogadástörténeti „idő” bizonyítéka volt például a *Híd* 1964-es évfolyamában megjelent Mészöly-esszé, *A tágasság iskolája*, vagy a Hornyik Miklós által készített, *Emberszabású politikát* című Mészöly-interjú az újvidéki *Képes Ifjúság* 1969-es folyamában, vagy az *Új Symposium* 1970-es évfolyamában közölt *Nyomozás*, vagy a folyóirat 1981. áprilisi számának Mészöly-összeállítása (Mészöly, Hornyik, Balassa, Toldi Éva és Losonc Alpár írásaival), valamint Bányai János, Bori Imre, Danyi Magdolna, Gerold László, Thomka Beáta és mások írásai a két újvidéki folyóiratban (például Toldi Éva kritikája a *Megbocsátásról* a *Híd* 1985. évi első számában), és végül – mintegy a folyamat betetőzéséeként – a *Megbocsátással* foglalkozó, 1986-os tanulmánykötet.

A Mészöly-összeállítás hangütését természetesen a nyitószöveg írója, Balassa adja meg az *Életünk* 1984. augusztusi számába írt, most újraközölt programtanulmányával, amelyben egyrészt elhelyezi a *Megbocsátást* a folyamatos „alakulásokban” létező életmű és egyúttal az „új próza” kétfokozatú történetén belül, mint a „nyelvi öntükrözés” szakaszát felváltó, „történetközpontú” szakasz főművét, másrészt példát mutat a gadameri–ricœur-i „jóindulat hermeneutikáját” megvalósító, vagyis a minél tágasabb jelentésösszefüggéseknek elkötelezett, módszertanában alázatos értelmezésre. Az elemzések elé szerkesztett Ricœur-tanulmányra következő, a „jóindulat hermeneutikáját” a „bába típusú” irodalomkritika jegyében megvalósító Balassa-szöveg mintegy *bevezet* minket – történetesen a *Bevezetés a szépirodalomba* című Esterházy-könyv megjelenésének évében – a „gyülekezeti” jellegű értelmezői közösség világába, ahol az értekezői alkotók és kritikai kérdéssírányok szükségszerű különbözőségei el-

lenére vagy éppen hogy azok által, mégiscsak kifejeződik a közös belátás: Mészöly művének esztétikai jelentősége példátlan jelentéstelítettségében keresendő, amelyet csakis fokozott értelmezői erőfeszítéssel fejthetünk fel – amihez viszont elengedhetetlen a kisregény címében jelölt érülettel egyenértékű befogadói hangoltság. És ezt a javaslatot Balassa úgy hangsúlyozza a rá jellemző retorikai eszközökkel, hogy – az esztétikai tapasztalat egzisztenciális-antropológiai síkján – egyszerre gondolhatunk a *Megbocsátás* szerzőjére (illetve elbeszélőjére) és értelmezőjére: „*megbocsátás a történetnek, létezésünknek, őseinknek, másoknak, mindannak, ami olyan, amilyen: adott. [...] Nem »késői« elérzékenyülés, hanem reális felengedés a létezés belső megoldhatóságával, töredékenységgel és törékeny kíméletlenségével szemben. Nem megadó, hanem elfogadó tekintet. [...] A megbocsátás itt a káosz mélyén rejlő kiismerhetetlen, »irracionális« rend előtti meghajlás.*” A jelentős mű teljességgel „kiismerhetetlen”, ámde körüljárható („az olvasónak magának kell nyomoznia az ismeretlenben”) jelentésgazdagsága előtti „meghajlás” befogadói gesztusa határozza meg a tanulmánykötet egészét, amelynek egyes értelmezései más és más nézőpontokból, más és más témákra összpontosítva, de ugyanazt a Balassa-féle hermeneutikai képletet írják újra: kell, hogy legyen a *Megbocsátás* „szemantikai mélyáramából” kihallható kapcsolat az „anekdotikus egységekként” létező részek és a „káosz” elvét megvalósító *egész* között. Kell, hogy legyen egységteremtő *jelentése* ennek az egységesen *jelentőssé* nyilvánított műnek. Az „új próza” újszerűnek tetsző olvasásmódját meghatározó irodalomkritikus feszültségteli felszólításával: „az egységét kell – ha van – megkeresnünk” annak a fordulatértékű kisregénynek, amely viszont „egyelőre ellenáll mindenfajta egységesítő olvasatnak”. És ezen az „egyelőre” kérdéses ponton nézzük meg közelebről, miként járulnak hozzá egyenként és a maguk módján a kisregény értelmezői a „megbocsátás” mint „elfogadás” és „meghajlás” jegyében fogant, programadó Balassatanulmány közösségteremtő ajánlatához. (Mivel a kötet tíz Mészöly-elemzése közül három, Ladányi Istváné, Piszár Ágnesé és Pozsvai Györgyié nem kifejezetten a *Megbocsátással* foglalkozik, ezért a továbbiakban kizárólag a többi hétről lesz szó.)

A „megújuló” próza belső „átváltozásának” eredményeit – egyfelől az 1968 utáni országos közérzettel szorosan összefüggő „nyelvi öntükrözés” kritikáján túli „történetközpontúság visszahódítását”, másfelől az egyre „hellenisztikusabbá” váló „nominalizmust” meghaladó „tragikum visszaszerzését” – Balassa két síkon érzékeli bizonyítottan a *Megbocsátás*ban: (1) ahogyan kihelyeződik a „történet egységének” nehezen megválaszolható kérdése; és (2) ahogyan az egységteremtő történetmondás hiányát betöltő „emlékezés” töredékes formája mintegy „megbocsátásban” részesül vagy részesíthető a kisregény „szemantikai mélyáramában”. Kezdjük az első kérdéskörrel, a nyitótanulmányt követő írások sorrendjében.

A kisregény történelmi és mitikus rétegeire összpontosító Szörényi László ekképpen vélekedik a „történet egységének” esélyeiről (eredetileg az *Alföld* 1985. novemberi számában): „A regény fő kérdése éppen az, hogy ebben a szubkultúrában (szubkultúrán érte itt most az európai általános kultúra egy alesetét) létezhetik-e olyan cselekvény, amely a hagyományos tragikumszerkezettel leírható.” Hasonló eredményre jut a nem annyira kulturális, mint inkább poétikai szempontokat mozgósító Thomka Beáta is a kisregény „erőtlen figuratív elemeinek” mellérendelés viszonyait mérlegelve (a *Jelenkor* 1985-ös évfolyamának májusi számából beválogatott kritikájában): „A *Megbocsátás*nak van története, mely azonban csak megszorításokkal tekinthető egységesnek, folyamatosnak.” Fogarassy Miklós ezt a rendhagyó „egységet” a Mészöly-féle „nyomozás” poétikáját parodisztikusan megtestesítő szereplőhöz

köti (a *Kortárs* 1985. áprilisi számából újraközölt írásában): „A kisvárosi törvényszéki írnok, akinek története a cselekmény tengelyét alkotja, szintén nyomoz, kutat, firtat” – még ha „lénye kettős irányban feszül [is] ki” két másik regényalak, a „pozitív” Mária és a „negatív” Porszki között. A filozófiatörténeti szempontokat mozgósító Boros Gábor pedig a szintén 1983-ban megjelent és hasonlóképpen szabálytalanul epikus Esterházy-mű, a *Fuvarosok* tematikus párhuzamából (a szüesség erőszak általi elvesztésének motívumából) kiindulva állítja fel az alábbi poétikai párhuzamot: „Míg a *Fuvarosok* történéseinek megszakítatlan, egyenes vonalú kifejlése maga a létezés rendjének feltarthatatlan kibontakozását érzékelteti, addig a *Megbocsátás* szaggatottsága arra utal, hogy a létezésnek magában egyáltalán semmifajta rendje nincsen, a benne feltárulni látszó kapcsolatok a mi »látóképességünk« művei.” És emlékezzünk arra, hogy a „látóképesség” erőszakolt rendteremtését nevezte Mészöly „egyszerűsítő ráfogásnak”, már a létezés egészét meghatározó „káosz” tapasztalatának regénypoétikai lehetőségeivel foglalkozó, 1968-as Warhol-tanulmányában is. Máté J. György (az újvidéki *Tanulmányokkal* egyidejűen a *Forrás* 1986. októberi számában megjelent elemzésében) a „történet egységére” irányuló olvasói vágy rendhagyó beteljesülését az ábrázolt események miértjében, kihegyezett végcéljában érzékeli – és köti össze az egyik szereplő, Mária központi, ráadásul szerkezetkeretező helyi értékével (óhatatlanul vitatkozva így az írnokot előnyben részesítő Fogarassyval): „A könyvben végül is minden e karácsonyi estéért és éjjelért történik. A könyv elolvasása után [...] visszaemlékezhetünk, hogy Mészöly már az első lapokon finom utalással jelezte: a történet középpontjában álló család egyik tagja, Mária »Igazában csak karácsony estéjén volt beszédes, akkor alig lehetett bírni vele, egyik nevetésből esett a másikba.« [...] A *Megbocsátás*nak latens főszereplője van: Mária.” És noha Utasi Csilla az anekdotaforma kritikai újragondolását hangsúlyozó Balassa nyomán szembesül „az elbeszélte történet egészének szaggatottságával, töredékességével, rejtvénytyszerűségével”, egyszóval a „történet töredékességének rejtélyével”, mégiscsak feltételezi (Fogarassy kiemeléséhez hasonlóan) az elbeszélte történet ábrázolásbeli „középpontját”: „A *Megbocsátás* világának középpontjában a bírósági írnok áll.”

Kérdés persze, hogy a bevezető Balassa-tanulmánnyal párhuzamosan a „történet egységét” kereső és részlegesen megtaláló értelmezések nem szegülnek-e szembe a kisregény szerkezetében működő, szigorúan mellérendeléses szöveglogikával, végső soron Mészöly poétikai kíméletlenségével, amely tehát szükségképpen ellenáll a kiemeléses módszerrel egységesítő (egyes szövegelemeket mások rovására előnyben részesítő) „ráfogások” bármiféle változatának – noha a cím éppenséggel mintha arra biztatna, hogy törekedjünk a „megbocsátás” hívószavához fogható eszmék valamelyikének „ráfogásos” megragadására. És ennek a látszólagos felhívásnak tűnik megfelelni az újvidéki kiadványba nem beválogatott folyóirat-kritikák közül például Siposhegyi Péteré (a *Mozgó Világban*), Szávai Jánosé (az *Új Írásban*), vagy Bakonyi Istváné (a *Forrásban*) – az utóbbi ekképpen: „A történet könnyűszerrel követhető. De mint számos jelentős mai regényben, itt is a cselekmény szintje mögött keresendők a valós értékek.” Toldi Éva viszont a családregény műfajának sajátos változataként értékeli a *Megbocsátás* történetvezetésének belső feszültségét (a *Hídban*): „Mészöly Miklós legújabb kötetének tárgya a családi élet. A *Megbocsátás* központi alakja ismerősünk, mindennapjaink szereplője, a kisember, egy névtelen törvényszéki írnok. [...] a cselekmény lecsupaszítottasága, töredékessége indokolja, hogy a több nemzedék életútját ábrázoló és végigkísérő hagyományos családregények kései utóregzéseként tartsuk számon az épphogy nyolcvan oldalas

kisregényt [...]. A kisregény szövegében két szintet választhatunk külön. Az egyik réteg a műben feldolgozott életanyag összessége, amelyhez az esetlegesség, az egyszerűség, a gyarlóság asszociációs körét rendelhetjük, a másik, a kisváros felett lebegő füsttről szóló tudósítás, behálózza az előzőt, mintegy keretként funkcionál, az állandóság, a tartósság az örökérvényűség attribútumait hordozza. Ennek a két szintnek az ellentétére épül a kisregény.” Úgy is mondhatnánk, kiegészítve Toldi leírását Balassa meglátásával, hogy az ábrázolt „esetlegességeknek” az ábrázolásmódot is meghatározó „szintjét” ellensúlyozza az „örökérvényűség attribútumait” hordozó motívumok „szintjén” is érzékelhető „szemantikai mélyáram” – és ezzel a kettős képlettel szembesülnek az újvidéki elemzésgyűjtemény szerzői.

Az égben megmaradó füstcsfák képével jelölt eszme, amelyet Balassa – a kisregénycímmel összefüggésben – az „élet örökös rituáléjának” nevez („A természet fölénye, a vitalitás, az idő áramlása, az élet örökös rituáléja bennünk lakik, de egyszerűségünk fölött, nálunk hatalmasabban, és így minket magához emel.”), határozottabb körvonalakat kap Szörényi László fejtegetésében, aki az „átírt” (eltorzított, kifordított, széttört...) antik-keresztény jelképek, szimbólumok és mítoszok hálózatában véli értelmezhetőnek a *Megbocsátás* világát, például Mária alakját, a szivárvány motívumát, a karácsony „pogány metamorfózis-mítoszba” átforduló ünnepét... Vagy éppen a nagyszerkezetet tagoló évszakszimbolikát, amelynek szövegarchitekturális értelemben vett záróköve, a karácsony éjjelén álmodott tavaszi családtabló „nem csupán a nagyepika követelményét teljesíti ki a maga enciklopédikus körével, hanem nyomatékos utalás” többek között „a Szent Család egyiptomi menekülésére”. Thomka Beáta is összeköti a mű címét és a megmaradó vonatfüst motívumát, ami azonnal elvezeti őt a „megbocsátás” értelmezésének nehézségeihez, illetve a nehézségek kérdéshalakzatokban történő (antropológiai-metafizikai jellegű) transzcendálásához: „Vagy ebben a vonatkozásban is a dolgoknak egy más kiterjedésével kell számolnunk? Tetteink esendőségével? Történésünk eredendő elvettetésével? Cselekvésünk elhibázottságával? Létezésünk bűnösségével? Emberi viszonyaink gyarlóságával?” Hasonlóképpen beszél Fogarassy Miklós „az elfogadás és a megbocsátás transzcendenciájáról”, amely az olvasó tudatában „átívelheti [...] a felületi koherenciák között nyíló mély repedéseket” – és ebben eligazíthatnak minket a mitológikus elemeket hasznosító „ősképek”. Úgy, ahogyan Szörényi is javasolja. Vagy Boros Gábor, aki Esterházy *Fuharosok*jának tükrében – és Szent Ágoston szüzességértelmezésének mozgósításával – beszél a mitikus mélységeket sejtető *Megbocsátás* „pervertált, barbár világáról”, amelynek „eredeti, pogány lényege átüt a nem lényegileg elsajátított kereszténység mintegy ráterített leplén, amelyek alapértékeit érvényteleníti azáltal, hogy megfosztja őket fundamentumuktól”. (Egyébként a Mészöly-kisregény „kiismerhetetlen, »irracionális« rendjéről” értekező Balassa *Az ősi rend* címet adta a szintén 1984-ben megjelent *Fuharosok*-kritikájának.) Amiből meg egyenesen következik a kisregénycímben jelölt kegyességi eszme inkább kegyetlen, mint kegyes értelmezése: „Megbocsátás, a szó valódi értelmében, itt már nem lehet jelen, mert a világ szereplői már nem tudják, mit és kinek is kellene megbocsátani. Az értékalapját vesztett megbocsátás maga is pervertált, maga is rászorul(na) a megbocsátásra (ha volna, aki még képes lenne rá), és így tovább a végtelenségig. A *Megbocsátás* a megbocsátás pervertálódásának lezártatlan és talán lezárhatatlan regresszusa.” A kisregény mitikus alapozását és keretezését hangsúlyozza Máté J. György is, aki szerint a címbe emelt szó átfogó jelentésével kapcsolatba hozható szervességeszme, vagyis „a minden mindennel összefügg, a minden mindent latensen vagy látványosan meghatároz gondolata” erősödik „strukturáló

elvvé”. És míg ő ezt a „latens” szervezőelvet a szereplők közül Máriával azonosítja, addig Uta-si Csilla, mint már láthattuk, a „Megbocsátás középpontjában” álló írnokot hozza kapcsolatba a kisregény Akutagava-mottójában jelölt közérzeti és szerkezeti „félhomállyal”.

A „történet egységét” veszélyeztető, ugyanakkor a mű „szemantikai mélyáramával” összefüggő „félhomály” értelmezői átvilágítását végezték el – Balassa „új próza” elképzelésének keretei között, vagy legalábbis azokat nem szétfeszítve – az újvidéki tanulmánygyűjtemény szerzői, akikhez egyetértő szándékkal csatlakozik öt évvel később Takáts József a *Jelenkor* 1991. július–augusztusi számában közölt „mítoszelemző” tanulmányával (*Megbocsátás: mítoszelemzés*), amely módszertanában továbbvezeti egyrészt az 1986-os tanulmánykötet néhány szerzőjének (Boros Gábornak, Fogarassy Miklósnak, Máté J. Györgynek és Szörényi Lászlónak) a kérdésfelvetését („Különös módon a *Megbocsátás*-elemzések alig törődnek az elbeszélés görög mitológiai motívumaival.”), másrészt folytatja a néhány hónappal korábban szintén a pécsi folyóiratban megjelent Mészöly-írása (*A Bolond utazás mítoszai*) módszertani ívét. Ugyanakkor végkövetkeztetésében nem gondolja azt, hogy a körültekintő és mélyreható „mítoszelemzés” megoldás lehetne a többszintű „félhomály” szétosztására, mivelhogy talán éppen ez a „félhomály” volna a metaforikus értelemben vett „megbocsátással” nem felülírható vagy megkerülhető lényeg, a kisregény teljességgel szóra nem bírható lényege: „inkább a magyarázó elveket kerestem, mint a jelképek és szituációk magyarázatait. Amit le kívántam írni a *Megbocsátásról*, anélkül is leírhattam, hogy például a mű legfontosabb szimbólumait vagy akár a zárlatot megpróbáltam volna értelmezni. Az olvasó számára tehát legalább akkora a tévedés lehetősége e műértelmezés elolvasása után is, mint előtte. Ha egyáltalán lehet tévedésről beszélni a műértés kapcsán.” És talán ezen a ponton, a „mítoszelemző” értelemtulajdonítás szükségszerű határainak, sőt alapvető elégtelenségének (retorikusan elhelyezett) hangsúlyozásával mozdul el – vagy legalábbis enged meg számunkra az elmozdulást – Takáts az értekezői észjárásához közelebb álló 1986-os tanulmánykötettől a nemzedékileg hozzá legalább olyan közel álló, ámde értelmezői kultúrájában jóval idegenebb *deKON-csoport* látásmódja felé. Az 1999-es konferencia előadásait tartalmazó 2001-es kötet már bőven túl van a szimbolikus(an összetett) fordulópontnak is tekinthető éven, 1995-ön, amikor is egyrészt megjelent Thomka Beáta pályamonográfiája, másrészt napvilágot látott a régóta várt és sokakban csalódást keltő regény, a szerző által „beszélynek” keresztelt *Családáradás*. A Mészöly-értelmezéstörténet *Családáradás* utáni szakaszában felerősödnek, valósággal *áradásnak* indulnak a Mészöly-prózát illető kritikai szempontok; és ez megmutatkozik például abban a stiláris sajátosságban is, hogy a kritikákban és tanulmányokban gyakran afféle retorikai alakzattá válik a regénycímmel való játék – mint volt egyébként korábban a *Megbocsátás* esetében is. De hát maga Mészöly is játszik ezekkel a címekkel („a megbocsátás fordítottja”; „egy megbocsátó kérés”, „Templomáradás”).

Az 1986-os és a 2001-es elemzőkötetek közötti években többen is foglalkoztak a *Megbocsátással*, például Szentesi Zsolt 1990-ben (*Az isméltóds és a metaforikus epikai struktúra Mészöly Miklós Megbocsátás című művében*), Ágh László 1996-ban (*Megbocsátható-e a bűn? Kérdések Mészöly Miklós Megbocsátás című regényéhez*) és Alexa Károly 1999-ben (*Tanúsítás és kegyelem*). Vagy Kálmán C. György, aki a *Beszélő* folyóirat *Beszélő évek* című, az 1957 és 2000 közötti éveket egyenként feldolgozó rovatának 1999. áprilisi összeállításához írt (a *Megbocsátásban* szereplő „templomáradás” kifejezéssel és az 1995-ös *Családáradás* címével játszó)

Kérdésáradásában az 1984-es év könyvterméséből Mészöly kisregényét tartja a legfontosabbnak – és nem az 1996-os újvidéki elemzésekötetre jellemző bizonyosságkeresés súlyos bizonytalansága, hanem inkább a 2001-es szegedi *deKON-KÖNYV* szerzőinek megközelítésmódjával rokon bizonytalanságtapasztalat módszeres önfeledtsége miatt: „És hol a megbocsátás? Mit jelent vajon a regény címe? Ki bocsásson meg és kinek? A cím egyetlen nagy kérdés, amelyre a regény folyamán remélünk választ, csakhogy olvasás közben hiába építünk fel újabb meg újabb hipotéziseket, sorra érvénytelennek (laposnak, érdektelennek, felületesnek) bizonyulnak. [...] Ez a könyv csakis kérdésekkel írható körül, vég nélkül szaporítható találgatásokkal. Furcsa, rejtélyes, érdekes regény: a legjobb 1984-ben.” De vajon miért választják a szegedi irodalmárok ugyanennek az évnek ugyanebben a hónapjában (1999. április 15–16-án) éves rendszerességű tanácskozássuk tárgyául éppen a *Megbocsátást* (nem mellesleg pont egy évvel a vele szoros hatáskapcsolatban álló *Fuharosok* újraolvasása után)?

Valószínűleg azért, mert a *Kérdésáradás* című gondolatmenet szerzőjéhez hasonlóan ők is olyan poétikai nyitottságokkal és ellentmondásokkal szembesülnek, amelyek nyomán egyrészt bátran érvényesíthetik egyéni értelmezői adottságaikat, másrészt kipróbálhatják csoportképző irodalomelméleti elköteleződéseiket is – mégpedig az „új próza” egyik kanonikus alkotásán, a hetvenes évekbeli „prózaforradalmat” meghatározó Mészöly nyolcvanas évekbeli remekén. Például elemezve megkérdőjelezhetik, részlegesen lebonthatják, azaz módjával *dekonstruálhatják* az először 1983-ban megjelent kisregény tartós helyi értéket biztosító jelentésszerkezetét, amelyet leginkább az 1986-os elemzésgyűjtemény rögzített, elsősorban Balassa nagyívű tanulmánya. Bár az is lehet, hogy a másfél évtizeddel korábbi újvidéki kötet látás- és beszédmódjával óhatatlanul szembenálló *deKON-csoport* módszertani önképéhez, vagy legalábbis néhányuk értekezői viselkedéséhez, inkább közelebb áll a már említett J. Hillis Miller moderált olvasás- és értelmezésemélete: a dekonstrukció „jó olvasójának” nincs más dolga, mint alázatosan odafigyelni az irodalmi szövegben már eleve működő öndekonstruktív jelentésmozgásokra (mint amilyen például az ironia vagy az apória). Az más kérdés, hogy az amerikai irodalomtudós ezt a módszertani ötleírást válaszként fogalmazta meg idősebb kollégája, Meyer H. Abrams kritikájára, miszerint az élősködő természetű dekonstruktorok az irodalmi szöveget csak afféle módszertani ürügynek („*text as pre-text*”) tekintik, amennyiben „azt a szöveget [szövegértelmet] dekonstruálják, amelyet előzőleg [korábbi és hagyományosabb olvasatok nyomán] már megkonstruáltak”. A *Megbocsátás* dekonstrukciós újraolvasásakor az előzetes „konstrukció” nagy eséllyel nem is lehet más, mint az 1986-os kötet tanulmányaiából lesűrhető („gyülekezeti”) egyetértés abban, amit a programadó Balassa-szöveg állít Mészöly kisregényéről: kitüntetett helyi értéke az „új próza” történeti modelljén belül, és ennek megfelelő jelentéstelítettsége. De vajon milyennek tűnnek az amerikai dekonstrukciós irodalomelméleti iskolával – már csak célzatosnak hangzó névválasztásuk miatt is – nagyvonalúan rokonítható *deKON-csoport* megnyilatkozásai a magyarországi irodalomértés ezredfordulós akusztikai terében?

Mert hát a rendszerváltozás utáni évtized eklektikus irodalomkritikai mezején – ahol látathatóvá és hallhatóvá, olykor egyenesen lármássá váltak a korábbi időkben kevésbé megmutatózó, elsősorban látás- és gondolkodásmódbeli különbségek – szédítően sokféle ajánlattal találkozhattunk: a Kádár-korszak hivatalosított értésmódjából átöröklött ideológiai tikkeléssel (szinte mindenkinél, ha másként nem, hát a kényszeres elhatárolódás fordulataiban); az egykori szamizdatkultúra politikai elkötelezettségű szövegértésének marxizmustól anti-

marxizmuson át posztmarxizmusig terjedő, a hivatalos marxizmust túlélő gondolkodásformáival (például Radnóti Sándor műbírálataiban); a hetvenes–nyolcvanas évek „új prózájával” és annak líratörténeti megfelelőivel párhuzamos „új” irodalomértés némiképpen megtört hagyományának egyszerre esztétikai és etikai pátoszával (Balassa Péter nyomán sokaknál); az Esterházy-féle „alanyban-állítmányban való gondolkodás” önelvűnek mondott irodalmiságával szembenálló, mivel továbbra is „népben-nemzetben” fogalmazó értékállítások szónokias dörgedelmeivel (például Alexa Károly írásaiban); a történeti alapozottságú és kritikai érzékenységű műértelmezések hagyományosabb érvelésformáival (mint amilyenek Margócsy István 2000-beli „margináliái”); a nemzetközi tudományosság elméleti és módszertani javait jókora kedvvel, már-már katonás következetességgel és kizárólagossággal hasznosító bölcsészkarai műhelyek irodalomkritikai túlmozgásosságával (leginkább a konstanzi egyetem irodalmi hermeneutikáját érvényesítő Kulcsár Szabó Ernő szűkebb és tágabb tanítványi körében), valamint ennek ideológiai szempontokkal dústott elágazásaival, bokrosodásaival, virágba borulásaival (a posztstrukturalizmus, a pszichoanalitikus hermeneutika, az irodalomkritikai feminizmus, a posztkolonializmus és más kritikai kultúraelméletek nálunk jórészt a kilencvenes években vagy később induló alkalmazóinál)... A szerkezete és működésmódja tekintetében, azaz kellő távolságból egységesnek tűnő, közelebről viszont sokszínű és szét-tartó tudományos nyelvjátékforma egyik akcionistább és fésületlenebb változatát mutatják a *deKON-csoport* tagjai.

A szegedi irodalmárok nemzedékéhez tartozó, ám értekezői alkatában tőlük nagyon távol álló Szilágyi Márton számára „nyilvánvaló a vállalkozás pedagógiai lendülete, majdhogynem pátosza is: vonzást akar és tud gyakorolni egy, az irodalmi nyilvánosságba belépni szándékozó nemzedékre (vagy legalább annak meghatározott részére), és programszerűen föl kívánja szabadítani bizonyos beszédmódok lehetőségét”. És nem látja ezt másképpen a nála valamivel fiatalabb irodalomtörténész, Boka László sem: „Egy fiatal irodalmár társaság remekül megszervezte magát, s a nyilvánosság előtti bemutatkozásul a kritikai-értekezői beszédmódok bizonyos elfedett vagy elnyomott lehetőségeinek programszerű felszabadítását választotta.” Mint ahogyan a nyolcvanas évek irodalomkritikai közegében már megmutatkozó Kulcsár Szabó Ernő rendszerváltozás utáni tevékenysége nyomán kiteljesedő hermeneutikai iskola egyik tagja, Bónus Tibor is azért tartja fontosnak a *deKON-KÖNYV* sorozatának két szerzőjét, Hárs Endrét és Szilasi Lászlót, mert „sokat tettek s tesznek annak érdekében, hogy az olvasásról kialakult [részben naiv, részben ideologikus] rögeszméinket újragondolhassuk”. Hasonlóképpen vélekedik tudományos iskolatársa, a *DEKONFERENCIA* című könyvet elemző Kulcsár-Szabó Zoltán is: „A kötet interpretációs stratégiáinak egyik alapvető és rendkívül szimpatikus jellemzője az, hogy sokkal szabadabban létesítenek kontextusokat, mint ahogyan azt egy »klasszikus« értelmzői norma engedné.” Bár azért megfogalmazza a „kontextusok létesítéséből” sportot űző szegediek esetében megspórolhatatlan, általános érvényű kételety is: „Hogyan dönthető el, hogy ez a kontextusképzés »releváns« vagy nem?” És akkor már érdemes felvetni a kevésbé meggyőző „kontextusképzés” beszédmódbeli velejáróinak, leginkább stiláris túlhajtottságának a kérdését is. Mert például Boka szerint a *deKON-csoport* vezetőjének számító Odorics Ferenc kötete „gyakran olvasmányos, néha mulatságos, olykor viszont szakzsargonba fullasztott frásokat sorakoztat lapjain”. A szintén Kulcsár Szabó köréhez kötődő Bednancs Gábor pedig éppen a többek által emlegetett módszertani és stiláris zabolátlanságok miatt vonja meg szigorúan a szegedi irodalomértelmzői kör hatásmérlegét,

mégpedig a francia és amerikai dekonstrukciós irányzatok vonatkozásában: „sokan a dekonstrukciót a szegedi csoportosulás hangvételéből ismerték és magyarázták (félre) [...] A nemzetközi irányzat hazai manifesztációja formabontó és stílussteremtő törekvésében avantgárd lendületű csoporttá lépett elő, jellegzetesen szubjektív és önkényes értelmezésekkel azonban nem tudtak érezhető hatást gyakorolni a hazai értekező prózára.”

Ugyanakkor a *deKON-csoport* „avantgárd lendületű” intézményesülése (leginkább a konferenciák és a kötetek) által mégiscsak kifejeződött valami lényeges a kilencvenes évek irodalomértésének, azon belül „új próza”-értésének, még azon is belül Mészöly-értésének módosulásából, elmozdulásából és nézőpontváltásaiból. Abból tehát, hogy miként vált *újra és másképpen* olvashatóvá a *Megbocsátás* – bő másfél évtizeddel a megjelenése és pontosan tizenöt évvel az újvidéki elemzést követően.

Mert például nem tudjuk nem észrevenni a Mészöly-kisregénnyel foglalkozó *deKON-KÖNYV*-ben, különösen az 1986-os tanulmánygyűjtemény tükrében, az értelmezői önmegjelenítés túlsúlyát, afféle hermeneutikai nárcizmusát és manierizmusát – ami persze egyenesen következik a Kádár-korszak irodalomelméleti hiánygazdálkodását felváltó időszak bővített túltermelési lázából. Az értelmezői öntudat és önábrázolás persze esetenként arányosabb, mértéktartóbb formát ölt, mint például a szegedi körhöz szorosan nem kötődő pécsi irodalmárok, Bagi Zsolt és Szolláth Dávid szövegeiben. Esetenként viszont az értelemdadás szertelebnebb változataként jelentkezik, mint például a *deKON-csoport* módszertani harsányságát mintegy megtestesítő Odorics és Hárs írásában. Mindenesetre a 2001-es kötetben szereplő tizenegy szöveg talán mindegyikéről elmondható, hogy szerzőik a *Megbocsátás*-ban ábrázolt események belső vagy külső logikájának, átfogó igazságának vagy szerves egységének keresése helyett, tehát az értelem mindenképpen jelenlétének alázatos munkahipotézise helyett inkább a jelenlét bármiféle (szövegen belülről vagy kívülről összpontosító) metafizikájának a kritikáját gyakorolják, ki-ki a maga értekezői alkata szerint. Talán megkockáztathatjuk, hogy teljes értelmezői közössége nevében utasítja el, vagy ha tetszik, dekonstruálja Kiss Attila a történet és a benne ábrázolt világ „megváltásának” eszméjét – mégpedig „kozmosz” léptékű logikával és retorikával, azaz zavarba ejtő, habár ironikusan srófol, fogalmi túlterheltséggel (*„Legyen tanúja”. A tanúság hermeneutikája a Megbocsátásban* című írásában): „A nyugati eszmetörténet nagy, archetipikus pere természetesen a *kozmosz per*, az ember felmutatása, a sors tragikumáról szóló tanúskodás a néma transzcendencia előtt. Nyilván a legegyszerűbb lenne azt mondanunk, hogy a *Megbocsátás* is ebbe a kozmosz perbe kívánja bekapcsolni az olvasót”. De, természetesen, nem „kapcsolja be”. Ám ahhoz, hogy az értekező kimondhassa ezt a teljes körű ítéletet, kénytelen előzetesen megalkotni a „kozmosz per” nem kevésbé „kozmosz” gondolatalakzatát, vagyis – a dekonstrukciós irodalomtudomány módszerét bíráló Abrams idézett fordulatával – „azt a szövegértelmet dekonstruálja, amelyet előzőleg már megkonstruált”, és amely leginkább talán Balassa Péter elemzői igényességgel alátámasztott „kozmosz” meglátásaival hozható kapcsolatba. És hogy én is „megkonstruáljam” a szegedi tanulmánykötet szerzőinek és szövegeinek közös szemléleti nevezőjét, némiképp önkényesen kiemelem az összeállítás lelegejére szerkesztett tanulmányt, Szilasi Lászlóét. Mint korábban az újvidéki kiadvány nyitóírását. Már csak azért is, mert a 2001-es kötet első értekezésének írója kiindulásul éppen az 1986-ban megjelent *Tanulmányok* programadó Balassa-írására hivatkozik – csak hogy azután módszeresen eltávolodjon tőle.

Egyébként az újvidéki összeállítás „gyülekezeti” egyetértésének alapjaira legnyíltabban talán Müllner András kérdez rá *Az én törött pengéjű, finom kardom* című írásában – egyfelől a történetet egybeszervező főhős kiemelésének értelmezői kényszerére, másfelől a Balassa által emlegetett „szemantikai mélyáram” feltételezésére. Az első témakörben Máté J. György véleményét fogalmazza át viszonylagossá: „Az egyik kritika azt írja, hogy a *Megbocsátás* »latens főszereplője« Mária. [...] Tökéletesen igazat adhatunk neki. Aztán meg annak is, aki esetleg az írnot emeli ki. Meg másoknak is, akik mást mondanak.” A második tárgyban pedig Fogarassy Miklós gondolatát idézi, hallhatóan kritikai szándékú idézéstechnikával: „Vagy mi a »közös mélység, amely talán értelmünket meghaladó törvényeknek engedelmeskedik?» Ugyanakkor, a lezárhatatlan és kizárhatatlan befogadói bizonytalanságok közepette, Müllner is kiválaszt magának a „sűrű szövevényből” – a kisregénymottó „törött pengéjű, finom kardjaként” – egy központi regényalakot, a (testvér)gyilkosnak mondott Porszkit, akit afféle szimbolikus szerepkörrel ruház fel az Akutagava-mottóval jelölt „örökös félhomályban” működő vágyak, elsősorban az írnoté, tekintetében: „Véleményem szerint ugyanis Porszki textuális apa-pozíciót foglal el a regényben.” A Mészöly-kisregény értelmezéstörténetében tekintélyes „apa-pozíciót” elfoglaló kritikusok (név szerint: Balassa, Fogarassy, Máté J., Thomka Beáta, Szávai János és Szörényi László) helyett Müllner „textuális”, vagyis szövegen belüli „apa-pozíciót” keres magának. Költői túlzással összefoglalva és kiterjesztve álláspontját a *DEkonFERENCIA*-kötet egészére: minden kétségbeesett olvasó valamiképpen fiúvá válik, és minden fiúnak szüksége van egy apára, vagy legalábbis apapótlékra, biztonságot nyújtó „apapozícióra” – ha már egyszer elfordult a vér szerinti apjától. Mert például bátran érzékelhetjük a 2001-es tanulmánykötet hangsúlyos felütését az irodalomkritikus apák és fiúk szükségyszerűen eltérő nézőpontjainak megfogalmazásaként.

Az értelmezői harsányságot sugalló, *Diszkréció, avagy mikor egy csomó arab ledobja a burnuszát* című szövegében Szilasi legelőször Balassa „híres, a történet visszatérésének (később némileg veszedelmesnek bizonyult) értelmezői toposzát” említi, miszerint Mészöly a *Film* után „újra a történetközpontú próza felé fordult, odahagyva a narrációközpontú prózát”, majd azonnal Kulcsár Szabó Ernőt idézi a „többértelműen rekonstruálható történetyszerűség lehetőségeiről”, és azután, néhány oldallal később, a *Megbocsátás* tizenkét általa elkülönített történetének (vagy „történetyszerűségének”) elemzése során jut az alábbi – meglehetősen általános, de azért nem semmitmondó – következtetésre: „A történet, ha van, az olvasó (konstruktív) teljesítménye. Az eddigiek alapján ez a történet egyetlen esélye a létezésre.” Vagy valamivel később újra, egy másik megfogalmazásváltozatban: „Az elbeszélés módja gyakorlatilag teljesen lehetetlenné teszi ezen történetek történetekként való olvasását, vagy legalábbis jócskán megnehezíti azt.” És végül, sommásan, hangzatosan, szellemesen: „Tényleg történetközpontú szöveg ez. Olyannyira, hogy azonnal egyszerre több központja is van.” A tanulmányíró egyrészt érzékelhetően tapad a „történet” Balassa által hangsúlyozott szempontjához, másrészt az „elbeszélés módja” nyomán viszonylagossá is teszi azt, amennyiben a több (az ő számolása szerint tizenkét) „történet” több „központot” kínál az olvasónak, aki ezért nyugodt lélekkel szabadjára engedheti értelmezői kedvét, annak akár legszélsőségesebb és legharsányabb formáit – és ebben nincs egyedül Szilasi a *deKON-KÖNYV* szerzői között. Ráadásul olyannyira fokozódik az értelmezői helyzet a kacifántos című tanulmányban, hogy annak harmadik alfejezetében mintha már nem is annyira a *Megbocsátás*-ban elbeszélte történetekről volna szó, mint inkább a *Megbocsátás* értelmezőjének, illetve értelmezésének a tör-

ténetéről – még az értelmezői én heroikus önmegjelenítését nyomatékosító, szóismétléses megfogalmazásmód szintjén is: „Ebben az értelemben az értelmezésnek magának sincsen saját, kompakt története, amelyben az értelmező a nem-értés felől indulhatna – rögs úton – az igazi jelentés felé, hogy végezetül elérje vagy elhibázza azt.” A kisregény módszeres értelmezése végül átbillen a magára maradt értelmező már-már lírai énként (vagy egzisztencialista fejlődésregényhősként) történő önértelmezésének a terébe: „E kontextusban a »megérteni« igének némiképp feleslegesek a tárgyias ragozású alakjai, az alanyi ragozásúak pedig elsősorban nem cselekvést fejeznek ki, hanem történést, s talán létezését.” A „megértés” szokásos tárgyától megfosztott olvasói „létezésben” leginkább, jobb híján, az értelmezés maga, és rajta keresztül az értelmezői én válhat a „megértés” pótlékszerű tárgyává – természetesen továbbra is, mert hát azért mégiscsak irodalomról, szépirodalmi műről volna szó, nyelvi síkon. Például úgy, hogy arra figyel, ahogyan a szöveg magára figyel, ahogyan a szöveg tükrözi és értelmezi önmagát (elsősorban az ábrázolt képekben és alakzatokban, mint amilyen mondjuk az írrok felesége által készített parafatáblakép, vagy a búzatáblán talált női holttest keresztformája): „ebben a szövegben minden értelmezés, ami nyelvileg számottevő, minden kommentár, amelyben maga a nyelv jut szóhoz, jó interpretáció.”

Az értelmezés, a Mészöly-mű még éppen elviselhető mértékben szofisztikált önértelmezéséhez igazodva, végső soron önmagát értelmezi, önmagát, önmaga létezését igazolja – önmagával. A *Bevezetés a szépirodalomba* című könyv szerzője által emlegetett tekergő szöveglény, a „posztmodern kelgyó”, amely „enfarkába harap”, most nem (vagy nem csak) az irodalmi mű, hanem az irodalmi mű értelmezése, a műértelmezés (is). Persze kár volna tagadni, hogy igenis van elsődleges tárgya Szilasi tanulmányának, tudniillik Mészöly *Megbocsátása*, csak éppen a tárgy rendhagyó volta fokozottan helyzetbe hozza az „elbeszélés nehézségeivel” párhuzamos *értelmezés nehézségeinek* úgymond meta- és autopoézisét – azt a közeg- és műfajtudatos hermeneutikai gyakorlatot tehát, amely a nyolcvanas évek meghatározó irodalomkritikusánál, Balassánál még csupán a „bába típusú” elemzői alázat retorikájában működött. Az értelmezői szerepértelmezést, sőt szerepkényszert előtérbe állító szövegmivolt: az ábrázolt történet, illetve a történet ábrázolásának módja, amelyet egyébként Medgyes Tamás, teljes joggal, a kisregény mellérendeléses szerkezetét meghatározó képekben és képszerűségekben lát leginkább érvényesülni, így például a meztelenül napozó Mária keresztalakzatában is, mint a „keresztre feszítés parafrázisában”. És ezt a képi „parafrázist” a tanulmányíró két irányban parafrázeálja még tovább – egyfelől az olvasónak kiszolgáltatott szöveg allegóriájaként: „a *Megbocsátás* [...] széttárt karokkal ajánlja fel a szövegtestet a szimbolikus[-]allegorikus értelmezés számára”, másfelől a szövegnek kiszolgáltatott olvasói önismeret jelöléseként: „a szétvetett karokkal, összeszorított combokkal fekvő meztelen nőalak, Mária voltaképpen inkább az olvasó metaforája, aki kiteszi magát a szövegnek”. Az első változat, a kötet némely elemzésének ismeretében, mélyen igaznak tűnik, a másik lehetőség, tekintve, hogy az értelmezés oldaláról fogalmazódik, inkább szellemesen képmutató fordulatként értékelendő. Medgyes képértelmezése tulajdonképpen Szilasi hiperaktív szövegértelmezői gyakorlatát viszi tovább, miként a kötet egyik-másik elemzése.

Fontos továbbá hozzáfűzni a kötetnyitó tanulmány kritikátörténeti helyi értékéhez, hogy éppen ekkoriban, a kilencvenes évek második felében lett egyre nyilvánvalóbbá, hogy az „új próza” Balassa által kidolgozott, kétfázisú modelljén belül könnyen félrevihet a „narráció-központú prózát” felváltó „történetközpontú prózát” övező befogadói vágy, elvárás vagy ide-

ológia. Merthogy Szilasi az egyik lábjegyzetében nyomatékkaal utal a néhány évvel korábban Darvasi László prózájáról írott kritikájára, amelyben már úgy vélte, hogy „a Darvasi-recepciót és egy kicsit a legfiatalabb próza többi szerzőjének fogadtatását [...] az a Balassa Péter mentette meg az elbutulástól, akinek nevezetes [...] mondata (»Nem véletlen, hogy Mészöly nem a *Film* analitikus útján haladt tovább [...], hanem újra a történetközpontú próza felé fordult, odahagyva a narrációközpontú prózát») [...] belekódolta a hisztérikus várakozásra amúgyis hajlamos magyar irodalmi tudatba a történetre való várakozás hisztériáját”, majd azonnal hivatkozik „arra a felettébb fontos, de mostanáig sajnos némiképp elfelejtett Balassa-passzusra”, miszerint „a történetközpontúság már Mészölynél sem a hagyományos módon hódíttatik vissza, hanem a „káosszal való szerkesztés értelmében». (Egyébként Balassa kritikai jellegű bemutatósövege a történetmondó kedvről és képességéről ismert Darvasi 1994-es kötetéhez, *A Borgononi-féle szomorúsághoz*, ezzel a retorikus intéssel ért véget: „Te Laci, itt valaki nagyon jól mesél. / Vigyázz, Laci, mondom szeretettel és megbecsüléssel.”) Az eleve adott „káoszt” csak tovább erősítik, alapfokozatban zabolázott okfejtéseikkel, túlfokozatban zabolátlan gondolatársításaikkal, a szegedi tanulmánykötet szerzői, akik tehát a maguk műfaji körén belül – Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regényének apai fordulatával – *csácsognak, növelik a káoszt*.

Az arányosabb látás- és beszédmódú, mivel a „káosszal való szerkesztés értelmében” működő kisregény érzékelhető és értelmezendő tulajdonságaihoz jobban igazodó tanulmányokhoz sorolnám – Szilasi programadónak tekinthető összefoglalása mellett – az elméleti tájékozottságukat a mű alaposabb vagy (a korábbi olvasatokhoz képest) másképpen értésének szolgálatába állító Bagi Zsolt, Berta Ádám, Füzi Izabella, Müllner András és Szolláth Dávid írásait, valamint a filológusi erényeit felvonultató Vadai István szoros alakulástörténeti szövegelemzését. A többi szerzőnél, a különböző kritikai kérdésvetésekkkel érkező Hárs Endrénél, a már idézett Kiss Attila Atilánál és Medgyes Tamásnál, továbbá a kötetet afféle újdadaista retorikával berekesztő Odorics Ferencnél viszont inkább érzem a módszertani megmutatkozás, sőt magamutogatás kényszeres önfeledtségét, semmint a voltaképpeni tárgy, a *Megbocsátás* iránti tényleges kíváncsiságot, és annak értelmezői következményeit – ami esetenként szórakoztató s így *megbocsátható* túlzásokat eredményez, olykor azonban körülményeskedő öncélúsággal fásaszt, netán egyenesen untat. Az előbbi változathoz tartozónak vélem például a tömegkulturális mátrixban önfeledten cikázó Hárs párhuzamszaporító gondolatáradását a Mészöly-mű egyes motívumainak tudományos-fantasztikus filmpárhuzamairól (harmadik típusú találkozásokról, jó- vagy rosszindulatú űrlényekről, nyálkás idegenekről...), az utóbbihoz meg leginkább Odorics elméletieskedő tolvajnyelven előadott, minden bizonnyal lazának szánt szövegabrakadabráját rendelném. És míg a kisregényből kölcsönzött címet (*Contra naturalem usum*) viselő Hárs-elemzés frivol retorikájának („egy kis pedofília, egy kis szodómia is mindig benne van a pakliban”) szexuális főcspása („üzöthajszolt a szöveg nyelvének erotikus csapkodása”) megtalálja a maga logikai helyi értékét („a szex és a nemiség széles tablója a *Megbocsátás*ban valami másra utal, mint a szexre és a nemiségre”), ha nem is a mű világán belül, de mégiscsak valamilyen értelmezhető összefüggésben („mintha a Mészöly-szöveg a jelöletlen filmes idézetek intertextuális lehetőségeivel egy tudományos-fantasztikus esztétikai tapasztalatot tükrözne”), persze jócskán túlhajtott formában („ember és űrlény e termékeny találkozásának víziója elegendő-e ahhoz, hogy egybefogja a szexuális és a földönkívüli paradigmát”), addig Odorics harsány öngazolásokkal

(„mégiscsak belátva, hogy olvasatokat letiltani nem lehet”) terhelt szövege többnyire efféle semmitmondó kinyilatkoztatásokba, stílusparódiaként is inkább bosszantó, semmint szóra-koztató, ráadásul szerkezetileg, sőt nyelvtanilag sem kellőképpen áttetsző, fülsértően ál-tudományos szakzsargonhalmozásokba torkollik: „Úgy vélem, a *Megbocsátás* [...] domináns megértési »alakzatát« két, egymásnak feszülő interpretációs eljárás hozza létre: az allegória trópusa köré szerveződő már-már idegesítően (sőt időnként nem már-már, hanem idegesít-ően) szigorú, könnyen megfejtethő allegorézis és – az előzőhöz hasonló pszichikai reakciót kiváltó, azonban azzal épp elletétesen működő – aporetikusság.” A félig-meddig önkéntelen önparódia tulajdonképpen a kilencvenes évek bölcsészkarain forgalmazott elméleti és mód-szertani közhelyeket („interpretáció”, „allegória”, „allegorézis”, „apória”) olcsósítja végképp jelentésnélkülivé, amelyek pedig jobb esetben hozzájárulhatnak a kisregény és a kései Mé-szöly-próza alaposabb megértéséhez. Mint ahogyan a *deKON-KÖNYV* jó néhány tanulmánya esetében hozzá is járulnak.

A rendszerváltozás utáni évek magyarországi irodalomértését jelentősen meghatározó elméleti vagy elméletieskedő irány frivolabb, mondhatni szegedi stílusa mellett nem tudok nem utalni röviden a poroszosabb jellegű, elsősorban a Kulcsár Szabó-féle hermeneutikai is-kolát jellemző változatra is – a kör egyik tagjának a korai Esterházy-prózával foglalkozó köte-tét bíráló Takáts József általános érvényű jellemzésével: a kritizált szerző „iskolájának a jel-legzetes szemlélete – az irodalom fejlődéstörténeti felfogása; a »visszaható érvényű olvasás« alkalmazása; a szellemi centrum–periféria-elmélet; az elméletfüggő elemzési mód; a rend-szerszerű, lehatároló-definiáló jellegű magyarázó modellekhez való vonzódás – összeköti őket [mármint a kötet tanulmányait]. Azt már nehezebb lenne megmondani, egyénivé teszi-e egyáltalán valami ezeket az elemzéseket.” Takáts kérdése, a megfelelő áttételekkel, ugyanúgy érvényes lehet a 2001-es kötet szerzőire is: „egyénivé teszi-e egyáltalán valami ezeket az elemzéseket”? És ez talán úgy derülhet ki leginkább, ha tényleg egymás mellett létező, egyedi ajánlatokként fogadjuk a tanulmánykötet egyes írásait, most már csak azokat, amelyek nem harsány módszertani önmegmutatkozásokkal igyekeznek „egyéninek” tűnni, hanem a Mé-szöly-mű vonatkozásában próbálnak valami „egyénit”, valami újat, valami érvényeset mon-dani – természetesen a Mészöly-műről.

Mert például az irodalomtörténész Vadai István tényleg magára a Mészöly-műre, annak több (öt kiadása során összesen négy) szövegváltozatban megnyilvánuló létezőmódjára fi-gyel, miközben egyrészt elégánsan átbillenti a (szinoptikus vagy genetikus érdekeltségű) filo-lógiát a hermeneutikába, másrészt módszeresen átvilágítja annak ontológiai mélységeit, amennyiben a (címbe emelt) „megbocsátás” eszméjével egylényegű, ámde nem létező ideális mű *helyett* a (kisregény egyik fejezetében elhangzó) „megbocsátás fordítottjának” metafori-kusan megfeleltethető, egyáltalán nem ideális, ámde annál inkább létező szövegekkel, szö-vegváltozatokkal foglalkozik – és jut el a filológia, a hermeneutika és az ontológia módszertani egységét összefoglaló (némiképpen *A műtől a szöveg felé* című Roland Barthes-tanul-mánnyal párhuzamos) végkövetkeztetésig: „A regény szövege soha nem azonos a művel. A történetmondás nem azonos a történéssel. A történelem [elbeszélése] nem azonos a múlt-tal. A mitológiai nem azonos az isteni kegyelemmel. A tárgyak nevei nem azonosak a tár-gyakkal.” És folytatva Vadai következtetésősrát: az eszmék nevei sem azonosak az eszmék-vel. Így tehát a címbe emelt és a szövegben (illetve szövegváltozatokban) kétszer is felbuk-kanó „megbocsátás” szó sem lehet azonos a „megbocsátás” épületes képzetével.

A filológus szövegközeli belátásaival párhuzamos tanulságokra jut a kisregény nem is annyira történetmondó, mint inkább képi logikájával foglalkozó Füzi Izabella, miközben azért, az időszak irodalomtudományos szellemében, akkurátusan felmondja az értelem *jelen-nem-létének* súlyos hermeneutikai közhelyét is: „Ahogyan a *Megbocsátás*ban a képek »szóhoz jutnak«, az éppen arról tanúskodik, hogy olvashatóságuk nem biztosított egy mindenki számára elérhető, jelen-levő értelem által, csakis alakzatszerűségükben megragadhatók.” Egyébként a kisregény képi szerkesztettségének következményeit, azon belül a *jelen-nem-lét* nyelvi és képi tapasztalatainak összefüggéseit rendszerezi majd alaposabban Kelemen Pál 2003-ban – például az elbeszélés metonimikus (ok-okozati) és a leírás metaforikus (helyettesítősen alapuló) keresztmozgásainak hangsúlyozásával: „A kép nyelvileg visszaadhatatlan egyidejűségével a nyelv leíró narratívája áll szemben [hogy például miként boldogul a *Megbocsátás* elbeszélője az égben megmaradó füstcsík látványával]. Ez a narratíva metonimikus egymásutániségében kronologikus sorba állítható, viszont nem egy kronologikus időtapasztalatból fakad, s így a nyelv az értekek közötti közvetítő tevékenységében, a metaforikus cserék eredményeképpen folyamatosan a látott jelenre, a kép jelenlétére vonatkozik [vagyis a leírással szövetkező elbeszélés eszközeivel próbál valamit kezdeni a füstcsík alakzatával].” Az ezredfordulás éveiben (elsősorban az amerikai dekonstrukciós iskolába tartozó Paul de Man magyarul is olvasható szövegei nyomán) roppant népszerű *metafora-metonímia* fogalom pár értelmezői toposza természetesen felbukkan az irodalomelméleti fegyverzettel felszerelkezett *nap lovagjaihoz* méltón naprakész Füzi írásában is, mint ahogyan nem maradhat el okfejtéséből a „szimbolikus totalizáció” bűnös értelmezői vágyának határozott elhárítása sem, lévén „a kép nem eshet egybe a valósággal”.

És ezen a ponton, a kilencvenes és kétezres években forgalmazott irodalomelméleti kulcskifejezések, sőt jelszavak vonatkozásában, talán érdemes sorra venni az 1986-os újjvidéki kötet legfontosabb hívószavait is: „történet”; „szereplő”; „motívum” (Balassa Péternél: „motivikus őscsír”)”; „jelkép” (leginkább Szörényi Lászlónál); „őskép” (Thomka Beátánál); „félhomály” (az Akutagava-mottóból kölcsönözve Utasi Csillánál); (keresztény) „hagyomány” és (pogány) „mítosz” (Boros Gábornál, Máté J. Györgynél és Szörényinél); „megbocsátás” (Balassánál: „a megbocsátás szó jelenségeköre”)... A rovincsolt fogalmak közül leginkább talán a mellérendeléses szerkezetet jelölő „motívum” és „jelkép” szavak előlegezhetik a Füzinél és pár évvel később Kelemennél hangsúlyozott képiség, illetve nyelv-kép-viszonyok előtérbe állítását. Némi túlzással még azt is mondhatnánk, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek *nyelvi fordulatának* kritikai feldolgozása után, a kilencvenes-kétezres években végre a Mészöly-értelmezéstörténet is átesett a Mészöly-prózában már korábban, a *Megbocsátás* időszakában jelentkező *képi fordulaton* – csak hogy azután majd megmutatkozzanak a kései pannonepika úgynevezett *téri fordulatainak* a kritikai következményei is, például Szolláth Dávid tanulmányában, illetve későbbi Mészöly-elemzéseiben. Noha például Füzi és a szegedi kötetben nem szereplő Kelemen esetében – és ez döntő különbség az 1986-os és a 2001-es tanulmánygyűjtemények nyelvjátékai között – olykor mintha nagyobb súly esne a fogalmakra és a módszerre, mint a fogalomhasználat és a módszer tulajdonképpeni tárgyára, az irodalmi műre. De nézzük, miként fogják használatra a *deKON-KÖNYV* egyes szerzői a kilencvenes évek irodalomelméleti szerszámoládájából éppen kiválasztott fogalmakat, fogalom párokat, szemléleti sémákat; rá tudnak-e világítani ezek segítségével azokra a szövegtulajdonságokra, amelyekre

a *Megbocsátás* vagy a Mészöly-próza értelmezéstörténetének korábbi szakaszaiban nem esett kellő mennyiségű és minőségű fény.

Az alkalmazott fogalom párok Bagi Zsoltnál – a *metafora–metonímia* ellentétalakzat kötelességszerű említésén túl („A szó szerinti metaforák pedig úgy viselkednek, mintha nem helyettesítői [metaforái], hanem okai [metonímiái] lennének a történéseknek.”) –: az istenábrázolásokról értekező Pszeudo-Dionüsziosz Areopagitésztől kölcsönzött *homologikus–anologikus* (hasonlóságelvűség–nem hasonlóságelvűség); Berta Ádámnál: a feminista elkötelezettségű Julia Kristevától eredeztethető *szimbolikus–metonimikus* (bár a bolgár származású irodalomtudós talán inkább „szemiotikus” mondana a patriarchális „szimbolikus rendet” veszelőzetető „metonimikus” helyett); Szolláth Dávidnál: a filozófus és művészettudós Louis Marin által elemzett térképre mint jelrendszerre érvényes *tárgyirányultság–önirányultság* (párhuzamba állítva az egyszerre világábrázoló és öntükröző Mészöly-próza Pannóniáját Joyce Dublinjével); Müllner Andrásnál pedig: az anyag- és közeg tudatos képfenomenológiai megközelítéshez a John L. Austin-féle beszédaktuselméletből kölcsönzött *konstatív–performatív* (amelyet egyébként az elemző *performációja* „a mágikus realizmus paranoid poétikájaként” *konstatál* a *Megbocsátás*ban)... Müllner értelmezése néhány évvel később, 2007-ben teljesebbé válik „a könyv és a hipertext kapcsolatáról” (azon belül „a könyv alternatívájáról, a lineáris írás kritikájáról, a hierarchia eltörléséről, a szerző haláláról és az olvasó emancipálásáról”) írott művének *Megbocsátás*ról szóló fejezetében, amelyben sorra veszi „a mészölyi fogalom-konstelláció néhány darabját”: a „töredékességet”, a „térképszerűséget”, a „káoszt”, a „sűrítést”, a „közérzetet”, az „akronologikusságot”, az „atonalitást”, az „útonlétet”, a „részt”, a „ferdeséget” és a „nyomozást”. Szolláth viszont 2020-ban Mészöly monográfusaként varrja el a kisregénnyel kapcsolatos szövegtérképészeti munkáit, méghozzá a *Magyar novellából* (1979), *A balsejtelem lüktető pontocskáiból* (1981), a *Megbocsátásból* (1983) és a *Családarádásból* (1995) álló kései „családtörténeti ciklus” keretein belül: „Rokonságuk már a művek felszínén, a motivikus-aneidotikus hasonlóságok szintjén is látszik. Tudjuk, a pannon próza egyes darabjai transztextuális rendszert alkotnak, azaz a különböző művekben visszatérő azonos helyszínek, szereplők, történetfragmentumok kedveznek az elbeszélések és kisregények együttlétének. Ezekben a művekben azonban a többen is sűrűbb a szövegközi kapcsolatrendszer, és a hasonló alapanyag különböző megformálásainak összehasonlítása természetesen nem vitatja el az egyes művek önállóságát, önértékét.”

A *deKON-KÖNYV* egykori szerzőjéből Mészöly-monográfussá váló Szolláth húsz év távlatból ekképpen látja a 2001-es tanulmánykötet irodalomkritikai körülményeit (a szegedi konferencián az 1942-ben keletkezett *Koldustánc* hatalmpolitikai játsszaábrázolását szóba hozó Németh Gábor kapcsán): „A Mészöly-értelmezések ott Szegeden és általában véve a kilencvenes években Magyarországon főként a művek szövegszerűségéről, dekonstruktív potenciáljáról, trópusairól, olvasói elvárásokat megzavaró narrációs megoldásairól szóltak, a morál, a politikum és a hatalom kérdéséről azonban egyáltalán nem. Németh szövege arra tett kísérletet, hogyan lehet a nyomorról hitelesen (a témával járó közhely- és ízléscsapdákat elkerülve) beszélni [...]” És talán éppen Szolláth tett az utóbbi évtizedekben a legtöbbet azért, hogy a „szövegszerűség” és a „dekonstruktív potenciál” mellett további szempontokkal, például „a morál, a politikum és a hatalom” újrafogalmazott témáival, egyszóval a *retorikai* olvasásmódot kiegészítő *politikai* értésmóddal, vagy éppen a *képi fordulatra* rálicitáló *téri fordulat* kérdésselvetéseivel tudjunk közelíteni a kései Mészöly rendhagyó szerkezetű és mű-

ködés módú – éppen ezért sokakból kisebb-nagyobb idegenkedést kiváltó – pannonepikájához, azon belül az először 1983-ban megjelent kisregényhez. Merthogy amennyire Müllner mediatisztált „hipertext” elképzelésében, annyira Szolláth térpoétikai „transztextualitás” leírásában is kiemelt helyi értéket tölt be a *Megbocsátás*. Csakúgy, mint Grendel kritikai, leginkább a bemerevített *szövegszerűség-történetyszerűség* ellentétpárra épülő, 2002-es számvetésében Mészöly „időskori prózájáról”. Vagy N. Tóth Anikó és Görözdi Judit 2006-ban kiadott Mészöly-könyveiben, az utóbbinál a „ráfogásos” egyszerűsítések ellenében működő mészölyi „közérzettel” egyenértékű „elhallgatásalakzatokban”, az „elhallgatás mint hitelesebb megszólalás” jegyében.

A nyolcvanas évek Mészöly-olvasatainak hangfekvését idéző javaslat Görözditől – gondoljunk például a kisregény cím Balassa-féle magyarázatára – vonatkozhat akár az értelmezés sajátos változatára, a „megbocsátás” bensőséges tapasztalatával egyenértékű, alázatos „elhallgatás” követő „hitelesebb megszólalásra” is, amelynek persze már nem adatik olyan eszményi akusztikai tér, mint az 1986-os újvidéki tanulmánykötet értelmezői közösségének, vagy éppen, a nyilvánvaló különbségeket figyelembe véve, az 1999-es szegedi tanácskozás résztvevőinek. És még akár a nyolcvanas évek „gyülekezeti egyetértését” megszakítva folytató irodalomtudományos üveggyöngyjáték jogos visszahatásaként is értékelhetnénk a rákövetkező évtizedek során egyre látványosabban kibontakozó celeb- és influenszerkultúrát – ha nem tudnánk, hogy ez inkább az irodalmi világban csak némi fáziskéséssel érzékelhető, többszövevényű kulturális változások egyenes következménye. Itt most csupán egyetlen címmel, Dunajcsik Mátyás 2007-ben megjelent vitairatának összetett címalakzatával utalnék a Mészöly-próza értelmezéstörténetét is szükségszerűen befolyásoló jelenségre: *Az olvasó lázadása, avagy túléli-e a kortárs irodalmi élet arcvessztés nélkül az online nyilvánosság robbanását?*

Végső soron – visszafordulva az „online nyilvánosság robbanását” még éppen megelőző időszak irodalomértéséhez – az 1984-ben Balassa által már megállapított értelmezői helyzet („az olvasónak magának kell nyomoznia az ismeretlenben”) fokozódik a *deKON-csoport* 2001-es tanulmánykötetében, illetve az utána napvilágot látott *Megbocsátás*-elemzésekben, amennyiben látványosan felerősödik a Mészöly-mű mottójában is jelölt jelentésbeli homályosságból („Örökös félhomályban élt.”) és szerkezeti töredékességből („Mintha egy törött pengéjű, finom kardra támaszkodott volna.”) fakadó nyitottság- és szabadságtapasztalat. Ezt a nyitottságot egyes tanulmányírók, a szabadság jegyében, elsősorban a szöveg értelmezésére, mások viszont, szintén a szabadság jegyében, inkább önmaguk módszertani-stiláris megjelenítésére használják. A kilencvenes-kétezres évek Mészöly-értelmezőinek körében tehát elsősorban nem is annyira elméleti síkon mutatkoznak különbségek (a hermeneutikai vagy dekonstrukciós jellegű *nyelvi fordulat*, a fenomenológiai vagy ideológiakritikai érdekeltségű *képi fordulat*, a *kultúratudományi fordulat*, a *mediális fordulat*, a *téri fordulat*, vagy más egyéb tudományos fordulatok jegyében), mint inkább az elméleti és módszertani eszközök használatának arányaiban és módjaiban. Hogy most akkor – megpróbálva visszaadni a szegedi csoportosulás kapcsán emlegetett dekonstrukció kritikusanak szójátékát („*text as pre-text*”) – az önkifejezés *ürügyének* tekintik, tekintjük az irodalmi művet, jelen esetben Mészöly *Megbocsátását*, vagy az irodalomértés elsődleges *ügyének*. Egy biztos: (újra)értelmezőként (is) nagyon sokat lehet tanulni a *Megbocsátásból* és a *Megbocsátásról*. Legyen ez akár 1986-ban, akár 2001-ben, vagy akár 2021-ben.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- Abrams, Meyer H.: *Construing and Deconstruction*, in: *Romanticism and Contemporary Criticism*, Ithaka, N. Y., 1986.
- Ágh László: *Megbocsátható-e a bűn? Kérdések Mészöly Miklós Megbocsátás című regényéhez*, in *Új Dunatáj* 1996, 1.
- Alexa Károly: *Tanúsítás és kegyelem*, in *A szerecsen komornyik*, Budapest, 1999.
- Austin, John L.: *Tetten ért szavak*, ford. Pléh Csaba, Budapest, 1990.
- Bakonyi István: *Mészöly Miklós: Megbocsátás*, in *Forrás* 1985, 9.
- Balassa Péter (szerk.): *Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986–88*, Budapest, 1988.
- Balassa Péter: *Hajónapló-töredék. A tragikum elvesztése és irodalmunk*, in *Hiába: valóság*, Pécs, 1989.
- Balassa Péter: *Segédigék. Esterházy Péter prózájáról*, Budapest, 2005.
- Balassa Péter: *Átkelés. Lélekkertészet*, Budapest, 2009.
- Barthes, Roland: *A műtől a szöveg felé*, ford. Kovács Sándor, in *A szöveg öröme*, Budapest, 1996.
- Bednancs Gábor: *Kihez s ki szól? A kilencvenes évek értekező prózájáról*, in *Alföld* 2000, 12.
- Boka László: *Dekontrollált konszolidáció*, in *BUKSZ* 2004, 2.
- Bónus Tibor: *DeKON és dekonstrukció*, in *Literatura* 1998, 1.
- Darvasi László: *A Borgognoni-féle szomorúság*, Pécs, 1994.
- De Man, Paul: *Szemiológia és retorika*, ford. Orsós László Jakab, in Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*, Budapest, 1991.
- Dunajcsik Mátyás: *Az olvasó lázadása, avagy túléli-e a kortárs irodalmi élet arcvessztés nélkül az online nyilvánosság robbanását?*, in *Magyar Narancs* 2007, 33.
- Esterházy Péter: *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, 1986.
- Esterházy Péter: *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, Budapest, 1992.
- Gadamer, Hans-Georg: *Szöveg és interpretáció*, ford. Hévízi Ottó, in Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*, Budapest, 1991.
- Görözdí Judit: *Hangyasírás, csillagmorajlás. Elhallgatásalakzatok Mészöly Miklós írásművészetében*, Pozsony, 2006.
- Grendel Lajos: *A tények mágiája. Mészöly Miklós időskori prózája*, Pozsony, 2002.
- Hárs Endre, Szilasi László: *Lassú olvasás*, Szeged, 1996.
- Hornyik Miklós: *Emberszabású politikát*, in *Képes Ifjúság* 1969, 12, 31.
- Hornyik Miklós: *Az ismeretlen író*, in *Új Symposion* 1981, 4.
- Joyce, James: *Ulysses*, ford. Szentkuthy Miklós, Budapest, 1974.
- Kálmán C. György: *Kérdésáradás*, in *Beszélő* 1999, 4.
- Kelemen Pál: *Kép és szöveg Mészöly Miklós Megbocsátás című elbeszélésében*, in Józán Ildikó, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Az elbeszélés módozatai. Narratíva és identitás*, Budapest, 2003.
- Kristeva, Julia: *La révolution du langage poétique*, Paris, 1974.
- Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*, Budapest, 1993.
- Kulcsár-Szabó Zoltán: *DEkonFERENCIA*, in *Irodalomtörténeti Közlemények* 1996, 5–6.
- Losonc Alpár: *Érinthetőség és jelenlét*, in *Új Symposion* 1981, 4.
- Marin, Louis: *La ville dans sa carte et son portrait*, in *De la représentation*, Paris, 1994.
- Miller, J. Hillis: *On Edge. The Crossways of Contemporary Criticism*, in *Theory Now and Then*, Durham, 1991.
- Müllner András, Odorics Ferenc (szerk.): *Megbocsátás*, Budapest–Szeged, 2001. – *Bagi Zsolt, Berta Ádám, Füzi Izabella, Hárs Endre, Kiss Attila Atilla, Medgyes Tamás, Müllner András, Odorics Ferenc, Szilasi László, Szolláth Dávid és Vadai István írásaival*

- Müllner András: *A császár új ruhája. Esszék a könyv és a hipertext kapcsolatáról, valamint más médiumokról*, Budapest, 2007.
- N. Tóth Anikó: *Szövegvándor. Közéletek Mészöly Miklós prózájához*, Pozsony, 2006.
- Nádas Péter: *Emlékiratok könyve*, Budapest, 1986.
- Odorics Ferenc: *A disszemináció ábrándja*, Szeged, 2002.
- Penavin Olga, Thomka Beáta, Utasi Csaba (szerk.): *Tanulmányok, Újvidék, 1986. – Balassa Péter, Boros Gábor, Fogarassy Miklós, Ladányi István, Máté J. György, Piszár Ágnes, Pozsvai Györgyi, Szörényi László, Thomka Beáta és Utasi Csilla írásaival*
- Pseudo-Dionüsziosz Areopagitész: *Misztikus Teológia*, ford. Erdő Péter, in Vidrányi Katalin (szerk.): *Az isteni és emberi természetről. Görög egyházatyák*, Budapest, 1994.
- Ricœur, Paul: *Idő és elbeszélés*, ford. Angyalosi Gergely, in Penavin, Thomka, Utasi (szerk.), 1986.
- Ricœur, Paul: *Az interpretációk konfliktusa*, ford. Martonyi Éva, in Fabiny Tibor (szerk.): *Ikonológia és műértelmezés 3. A hermeneutika elmélete*, Szeged, 1998.
- Siposhegyi Péter: *Bocsánatos béke*, in *Mozgó Világ* 1985, 3.
- Szávai János: *A nyomorúság szépsége*, in *Új Írás* 1986, 2.
- Szentesi Zsolt: *Az ismétlődés és a metaforikus epikai struktúra Mészöly Miklós Megbocsátás című művében*, in *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, Eger, 1990.
- Szilágyi Márton: *A deKONcepciók szabadsága*, in *Jelenkor* 1998, 7–8.
- Szolláth Dávid: *Mészöly Miklós*, Budapest, 2020.
- Takáts József: *A Bolond utazás mítoszai*, in *Jelenkor* 1991, 1.
- Takáts József: *Megbocsátás: mítoszelemzés*, *Jelenkor* 1991, 7–8.
- Takáts József: *Esterházy, kezdetben*, in *Jelenkor*, 2009, 1.
- Toldi Éva: *„Pontos történetek”*, in *Új Symposion* 1981, 4.
- Toldi Éva: *Együttélés és izoláció*, in *„Összetartozó neszek”*, Újvidék, 1997.
- Tüskés Tibor: *Az ablakmosó és a többiek. Tanulmányok, esszék, dokumentumok Mészöly Miklósról*, Pécs, 2010.